

חמשת מיני דגן

מסורות הזיהוי, היבטים היסטוריים, הלכתיים ורעיוניים
רעיוני המקדש

זהר עמור

שנת התשע"א לצידה
בשכ"ב למנין השטרות

פרק שמיני: ברכת לחם האֶגְרִיסָה העשוי מֶטֶף

יהודי אתיופיה העלו עמם לארץ-ישראל מסורת של אכילת מאכלים שנהגו לאכול בארץ מוצאם. המאכל המסורתי השכיח ביותר באתיופיה הוא האֶגְרִיסָה העשויה מזעי דגן הֶטֶף, שהוא מעין פיתה שטוחה, דקה ומחוררת (כדומה לפנקייק או לֶחֶזֶח התימניות), ושמה המצמץ. יש העושים את האגרידה על סהרת הֶטֶף, ויש מי שמערבים אותה עם מיני דגנים אחרים או עם גֶרְגֵרֶנֶת הַתְּלָקָה ועוד. האגרידה היא הלחם העיקרי של יהודי אתיופיה, והיא נאכלת עם רוטב מתובל (וואט) עם מגוון מאכלי בשר וירקות ועוד. באזורים שהֶטֶף שכיח באתיופיה, נהגו לעשות ממנו מצות לפסח. את גרגרי הֶטֶף קונים יהודי אתיופיה בארץ בחנויות מיוחדות, ומקורו ביבוא מאתיופיה. מטבע העניין עלתה בארץ שאלת הברכות שיש לברך על המאכלים העשויים ממנו. כאן נתמקד רק בשאלת ברכת הלחם העשוי על סהרת גרגרי הֶטֶף.¹

איור מס' 37: בן-הילף חבשי
(*Eragrostis tef*), הלוא הוא דגן הֶטֶף

היאור בוטני

הֶטֶף נקרא בעברית בן הילף תֶּבֶשִׁי (*Eragrostis tef*). צמח חד-שנתי ממשפחת הדגניים (*Poaceae*), שגובהו 60–90 ס"מ. אורך העלים 15 ס"מ לערך ורוחבם 2 מ"מ. בעל נדנים (בסיסי העלים העוטפים את הגבעול כצינור) מכוסים שערות לבנות בחלקם העליון. תפרחתו מכבד, דלילה ומבודדת. לֶטֶף זנים רבים הניכרים בצבעי גרגירי הדגן הקטנים, משחור וחום ועד לבן.

מוצא הצמח בצפון-מזרח אפריקה, והוא גדל בארמה חולית. בעל עמידות לתנאים קיצוניים. קרה ויובש כאחת. הצמח הוא גידול חקלאי חשוב באתיופיה, כשליש מכלל מיני הדגניים, ומשמש

1 גרסה ראשונה של הדברים נתפרסמה בחומין כה (תשס"ה), עמ' 328–333. המאמר נכתב בעקבות פנייתו של אחד מרבני אלפן העולים לאתיופיה שלידי "שיבת אור-עציון".

אף מוגדרים כעשבים שוטים.⁶ אף לא מצאנו מין דגן תרבותי אחר הדומה בתכונותיו ובמראהו לטֶפֶן העשוי להיות מועמד מתאים לזיהוי כאחד מחמשת מיני הדגן. זאת ועוד, אף על פי שאין לנו זיהוי חד-משמעי של שלושה מחמשת מיני דגן (הכוסמת והשיפון ושיבולת השועל), לאף אחד מהם לא הוצעה מסורת זיהוי, לא על ידי הפרשנים המסורתיים ולא על ידי הפרשנים החדשים, הקושרת אותם עם הטֶפֶן. דבר זה מוכיח שמדובר במין דגן שלא היה מוכר ברוב קהילות ישראל באשר הן, פרט לאלו שבאתיופיה ובסביבותיה. ויש להסיק מזה שאינו יכול להיחשב דגן מבחינה הלכתית.

כחינת הטֶפֶן על פי קריטריון החימוץ

מבחינה מדעית, תהליך החימוץ נעשה בין היתר על ידי אנזימי העמילזה המפרקים את העמילן. העמילזה נמצא בחיטה ובשעורה, אך אינו נמצא לא באורז ולא בדוחן ולא בקטניות אחרות, ולכן תסיסתם של אלה מביאה אותם לידי סירחון ולא לידי חימוץ.⁷ גורם אחר המשפיע על תפיחת העיסה, דביקותה, גמישותה ורכות הנקבוביות כלחם הוא החלבון גלוטן, שגם הוא אינו מצוי בטֶפֶן. לנתון זה חשיבות רבה לזיווגו, מפני שאף על פי שעיסה הנעשית מקמח בתוספת מים עוברת תהליכי תסיסה מוגברים גם מכל שאר מיני הדגניים הרגילים, היא בסופו של דבר חסרת כושר תפיחה יציב. מכל מקום, כבר פסק הרמב"ם שמבחינת ההגדרה ההלכתית, החימוץ מתקיים רק בחמשת מיני דגן, ואילו בשאר הקטניות אין חימוץ אלא סירחון, ואין להתרשם מן המראה החיצוני של העיסה.⁸ משום כך, גם לפי קריטריון החימוץ, אי אפשר להוכיח שהטֶפֶן נמנה עם חמשת מיני דגן.

צורת גרגירי הטֶפֶן

כמה מן הראשונים מביאים סימן המייחד את כל חמשת מיני דגן, גרגירי מאורך ומחויץ המייחד את מיני הדגן הללו משאר מיני הגרעינים הנחשבים לקטניות.⁹ לפי קריטריון זה, הטֶפֶן הוא כמו הדוחן ושאר הגרגירים העגולים, ואינו נכלל בהגדרה ההלכתית של חמשת מיני הדגן.

6 נראה שלבד מן המין בן-חילף שעיר (*E. pilosa*) שיש עדויות שנהגו באפריקה ללקט את גרגיריו ולאכול אותם. ראה קטמה, עמ' 7.
7 מונק, עמ' 97-104; זקס, בנספח למאמרו של אפרתי, עמ' 16.
8 הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה ה"א.
9 ספר האורה, עמ' 95; ר' יהודה אבן בלעם, בפירושו לישעיה כח, כה; תנחום הירושלמי, עמ' 169, ערך זרע; עמ' 599, ערך שיבולת שרעל.

למספוא ולמאכל אדם וגם לנוי.²

הגדרת הטֶפֶן מבחינה הלכתית

מבחינה הלכתית, נכללו במונח דגן רק חמישה מינים: החיטה, השעורה, הכוסמת, שיבולת השועל והשיפון.³ עליו אפוא לבחון אם מבחינה הלכתית הטֶפֶן נמנה עם חמשת מיני דגן. בחינה זו תלוייה כמובן בראש ובראשונה בזיהויים הוודאי של חמשת מיני דגן, אלא שאין בידינו היום זיהוי מוחלט של כל חמשת מיני דגן: החיטה והשעורה מזהות בוודאות, ואילו על שלושת המינים האחרים יש מסורות זיהוי אחדות והצעות של חוקרים. ואולם על אף קושי זה, דומני שנוכל להלן להציע תוך לפתרון שאלת מהותו ההלכתית של הטֶפֶן.

הטֶפֶן אינו אחד מחמשת מיני דגן

להלן נראה שהטֶפֶן אינו אחד מחמשת מיני דגן. קביעה זו מבוססת על ההנחה שחז"ל לא הכירו אותו, ולכן אינו כלול בהגדרתם את חמשת מיני דגן. את הדיון בחרנו לפתוח בחוכה להפריש חלה רק מעיסה הנעשית מחמשה מיני דגן, לפי דרשתו של ר' שמואל בר נחמן למילה "גבולתו" (ישעיהו כח, כה) "למד: לחם" – עד כאן גבולו של לחם".⁴ רק עיסה הנגבלת מחמשת המינים שנכללו בקבוצה זו יוצרת מאפה המוגדר מבחינה הלכתית לחם החייב בתלה. אולם בעוד כל דיני חמשת מיני דגן נוהגים בכל מקום, החיוב להפריש חלה מן התורה חל רק בארץ-ישראל (ובחוץ לארץ רק מדרבנן), שנאמר: "וזהו כאכלכם מלחם הארץ" (במדבר טו, ט). ובתרגום ירושלמי לפסוק זה נאמר במפורש שמצוות הפרשת חלה היא רק מחמשת מיני דגן, "ולא מן אוריזא ודחניא וקטני ונלא מן האורז והדוחן והקטניות".⁵

יסוד קביעה זו בהנחה שחמשת מיני דגן גדלו בתקופת המקרא ובתקופת חז"ל בארץ-ישראל, ואף אם נאמר שחלק מהם יובאו מחוץ לארץ, הם היו מוכרים לתושבי הארץ. אולם לפי כל הנתונים שיש בידינו, הטֶפֶן לא גול בארץ-ישראל בתקופות קדומות, מפני שאין ראיה לדבר לא מן המקורות הכתובים ולא מן הממצאים הבוטניים-ארכיאולוגיים. למינים האחרים מן הסוג בן-חילף (*Eragrostis*) הגדלים בר בארץ אין חשיבות חזנתית, וחלקם

2 פאון ואחרים, עמ' 489; קטמה; אנג'לס ואחרים, עמ' 28-29; פלוזה של אוזופיה, 7, עמ' 126-125.
3 ירושלמי חלה פ"א ה"א, נז ע"ב; בבלי נדרים נה ע"א. נשאל זה ומשמעותו ההלכתית נידון בהרחבה בראשית מחקרנו.
4 ירושלמי חלה פ"א ה"א, נז ע"ב.
5 ספרי במדבר, ק, ד"ה וידבר; הרמב"ם, הלכות ביכורים ה"א.

א. האורז

האורז (*Oryza sativa*) הוא גידול חדש באופן יחסי, שהוכנס לתרבות החקלאית של המזרח הקרוב בתקופה ההלניסטית, ומאו מגדלים אותו בארץ-ישראל עד לעת החדשה באזורים מוצפי מים.¹⁵ האורז נמנה היום עם משפחת הדגניים, אף על פי שלדעת חכמים אינו נמנה עם חמשת מיני דגן, ולכן לא חלים עליו כל הדינים החלים על המינים האלה. ר' יוחנן בן גורי משקף דעת יחיד, שהאורז הוא מין דגן מבחינה הלכתית שברכתו "המוציא לחם מן הארץ",¹⁶ שחייבים על חימוצו כרת, ואדם יוצא ידי חובה באכילת מצה ממנו בפסח.¹⁷ אמנם יש לאורז גרגיר מאורך ומחויץ בדומה לשאר חמשת מיני דגן, ומכאן הגדרתו כמין דגן בשיטת ר' יוחנן גורי. אף על פי שלא התקבלה להלכה, ומשום כן, ניתן לו מעמד מיוחד והיו דיונים מיוחדים בשאלת הברכה עליו והעניינים אחרים. למשל בשאלת כסיסת האורז, יש מחלוקת בין הבבליים¹⁸ לבין היושלמיים,¹⁹ ואילו בקשר לחם אורז קבעו חכמים שברכתו "בורא מיני מזונות", ואילו לדעת רב ושמואל, המשקפת את דעת המיעוט, ברכתו "שהחל נהיה בדברו".²⁰ מעמד המורעף של האורז נקבע גם השיבותו התזונתית הרכה.²¹ ומאחר שהטף אינו מוגדר כאורז מבחינת זיהויו, וגם השיבותו התזונתית אינה רכה,²² הרי שלכאורה, אפילו לפי דעת חכמים, אין לברך "בורא מיני מזונות" על לחם הנעשה מן הקמח שלו.

איור מס' 38: אורז (*Oryza sativa*)
תן דעתך לגרגיר המחויץ

15 פליקס אורז; עמר, גידולים, עמ' 74-76; זוהר והופף, צומח, עמ' 91.
 16 בבלי ברכות לו ע"א. ובימי התלמוד נזכרו "בני חוואי" שנהגו להפריש חלה מאורז בניגוד למקובל (פסחים נ ע"ב) ונראה שנהגו חומרא כדעת ריב"ן.
 17 משנה חלה א, ד; בבלי פסחים לה ע"א; פסחים קיד ע"ב. לעומת זאת, מנחת חינוך (חלה פ"א המקורות הארץ-ישראלים עלה שדעתו של ר' יוחנן בן גורי נסבה רק על הקרמית (חלה פ"א ה"א, נ"א ע"א-ע"ב; פסחים פ"ב ה"ד, כ"ט ע"ב), ראה בהרחבה הלבני, עמ' שעא-שעב.
 18 ברכות לו ע"א; "בורא פרי אדמה".
 19 ירושלמי ברכות פ"א ה"ו, י ע"ב; "בורא מיני זרעונין".
 20 בבלי ברכות לו ע"א-ע"ב; הלכות גדולות, א, עמ' 86; הרמב"ם, הלכות ברכות ג, ג.
 21 טור אורח חיים, סימן רח.
 22 אמנם הטף הוא בעל הרכב תזונתי גבוה, ומכיל במיוחד כמות גדולה של ברזל. ראו קטמה, עמ' 15-16, אך תפוחו מצומצם, ואינו מתקרב לחשיבותו הכלכלית של האורז בעולם. על מעמדו של הטף כמאכל עיקרי באתיופיה מבחינה הלכתית נדון בהמשך דבריני.

ברכת הפת

להלכה נקבע שלחם (פת) העשוי מחמשת מיני דגן מברכים עליו "המוציא לחם מן הארץ".¹⁰ ואלה דברי הרמב"ם בעניין זה:¹¹

חמישה מיני דגן: החטין והשעורין והכוסמין ושיבולת שועל ושיפון [...] וחמישה מיני האלו כשחן שבלים נקראים תבואה בכל מקום, ואחר שרשין וזרין אותן נקראין דגן. וכשחטחנין אותן ולשין את קמחן ואופין אותן נקראין פת. והפת הנעשה מאחד מהן היא הנקראת פת בכל מקום בלא לוי. האוכל פת חייב לברך לפניו "כא"ה אמ"ה המוציא לחם מן הארץ", ולאחריה ארבע ברכות.

וכיוון ששללנו את האפשרות שהטף הוא אחד מחמשת מיני דגן, ודאי שאין ברכתו "המוציא לחם מן הארץ". לכן אין גם מקום לדון כאן בהבחנה ההלכתית בין פת רגילה, הנעשית על ידי אפיית עיסת קמח ומיץ בלא תוספות משמעותיות, לבין פת הכאה בכיסנין,¹² שעל טיבה יש מחלוקת, או בשאר החלוקים בעניין פת הנעשית מחמשת מיני דגן.

מיני דגן בעלי מעמד מיוחד

מלבד פת האפיה מחמשת מיני דגן, נזכר בספרות חז"ל לחם ממיני גידולים אחרים: אורז, דוחן, פרגין, שומשומין וקטניות.¹³ אולם מן העובדה שבדין המעשי בשאלת ברכת פת העשויה ממיני דגן שאינם נכללים בחמשת מיני דגן, נזכרים במקורות האורז והדוחן בלבד,¹⁴ מעידה שמדובר כנראה בשני גידולים שיש להם מעמד מיוחד, שהם במעמד ביניים בין חמשת מיני דגן ובין הקטניות (ראה להלן). להלן נעמוד על מעמדם של האורז, הדוחן והסורגום ונבדוק אם הטף נמנה עמהם או שהוא במעמד פחות יותר, במעמד קטנית.

- 10 משנה ברכות י, ב.
- 11 הרמב"ם, הלכות ברכות ג, א.
- 12 בבלי ברכות מב ע"א.
- 13 משנה חלה א, ד.
- 14 בבלי ברכות לו ע"א.

ג. הסורגום (דורה)

הסורגום (*Sorghum vulgare*), הידוע גם בשם דורה, מוזהה על ידי ר' נתן אב הישיבה ועל ידי חלק מן החוקרים²⁷ עם הפרגין הנזכרים בספרות חז"ל.²⁸ מכל מקום, אין בספרות חז"ל התייחסות מיוחדת לגבי מעמדו כמין דגן, ובפשטות מדובר במין קטנית שברכת הפת הנעשית ממנו היא "שהכל נהיה בדבורי".²⁹ ונעיר בדרך אגב שחלק מן החוקרים סבורים שאפשר שהסורגום כגידול חקלאי שיחי לא היה ידוע בתקופת חז"ל ושהתפשט בעולם מאוור אפריקה רק בעקבות כיבושי האסלאם.³⁰ מן הבחינה הזאת, מדובר בגידול הקרוב ביותר מבחינת מעמדו ותכונתו לטרף.

מעמדו של לחם עיקרי באזור מסוים

על רקע היות הטרף מאכל עיקרי ויחיד באזורים אחדים באתיופיה, מעניין הוא הדין ההלכתי שהתקיים בתימן בעניין ברכת הסורגום והדוחן, שכמוהות אחדים שלה הם יסוד המזון העיקרי. הברכה על שני אלה כאה כבר בתשובה שנשלחה על ידי ר' אברהם בן הרמב"ם לאחת מן הקהילות היהודיות בתימן, ששימשו בה כמיני דגן יחידים. וזה לשונה:³¹

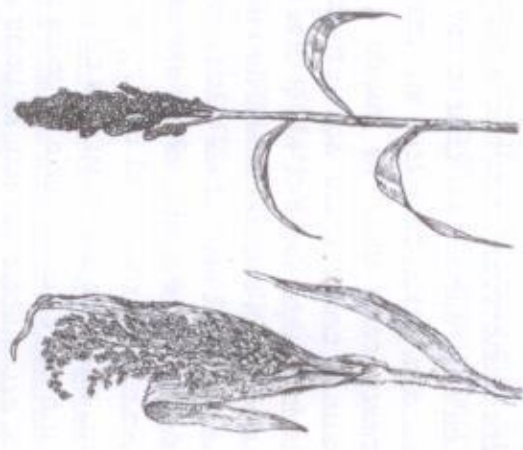
התכוננו כמה שהזכרתם בעניין הדראה והדוחן (דחי?) ושם מאכל רוב בני ארצכם ואין אוכלים חטה אלא מעוטם, ושנתפשט המנהג אצלם כמו שאמרתם, משום כך שאתם מברכים עליהם בסוף ברכה [=ברכת המזון]. וזה תמוה [...] וברור מן התלמוד שההלכה בפת דוחן בתחילה שיהל ולבסוף בורא נפשות רבות [...] [...]

ומה שהזכיר הטוען שברכת הון משה ע"ה תקנה בשעה שירד המן שהיה לחם שלהם או, הרי יפה טען ומורה זה על זכות ומרח ובינה מעולה, אלא שיש לומר בזה שתי תשובות. הראשונה שאז כל ישראל היו נאספים במקום אחד והמן היה לחם שלהם, ובני תימן אינם כל ישראל ולא רובם, ואין למדים אלא ממאכל רוב ישראל. והתשובה השנייה, והיא המדויקת, שאין מברכים ברכת המזון מפני שלפי הקבלה ממשו ע"ה תקן הון בשעה שירד המן, אלא מפני שאנו מקיימים המצוה המפורשת בפסוק "ואכלתה ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך". והרמז בפסוק זה אינו אלא

27 פליקס, הצומח, עמ' 127; עמר, גידולים, עמ' 78.
 28 משנה חלה א, ג; משנה שביעית ב, ב.
 29 כן פסק ר' יחיא צאלח, שו"ת פעלת צדיק, ג, סימן פ. לאכלתו בתימן, ראה בהמשך דברינו.
 30 ראה עמר, גידולים, עמ' 78.
 31 רמב"ם, תשובות, סימן פד, עמ' 126-127. אמנם הראב"ם סבר שבני תימן צריכים לברך ברכת המזון בלא שם ומלכות, כדי שלא תשכח ברכה זו מהם (שם עמ' 128), אך דומה שאין הדברים חלים על יוצאי אתיופיה, שהרי נוסח הברכה המקובל על כל ישראל לא היה מקובל בקרבם.

ב. הדוחן

הדוחן הוא לפי רוב הדעות צמח ממשפחת הדגניים ששמו המדעי *Panicum miliaceum*, הנקרא בערבית דֶּחֶן.²³ כאמור, בתלמוד בבלי נזכרת דעתו של ר' יוחנן בן גוריון שהאורז הוא מין דגן. חלק מן הראשונים הכינו שאי ההתייחסות בו לדוחן מלמדת שר' יוחנן בן גוריון סבור שמעמדו פחות משל האורז, ולכן אין ברכתו "המוציא לחם מן הארץ", ובכל מקרה ברכתו לדעת חכמים זהה לברכת האורז, "בורא מיני מזונות", מפני שיש לו ערך תזונתי רב כמו האורז.²⁴ אבל כבר פסק אחד מן הגאונים שמעמדו של הדוחן נמוך משל האורז, גם לדעת חכמים, ולפיכך ברכתו "בורא פרי האדמה".²⁵ אחרים, כמו הרי"ף והרמב"ם והשולחן ערוך, סבורים שמעמד הדוחן כמעמד שאר מיני הקטניות, שברכתם לכתחילה "שהכל נהיה בדבורי" *בפניעבד בורא נפשות רבות*.²⁶ ודומה שמעמדו של הטרף כמוזן בסוסי ושחית בעולם נמוך לא רק בהשוואה לאורז אלא אף בהשוואה לדוחן, ולכן יש לברך על הפת הנעשית מן הקמח שלו "שהכל נהיה בדבורי". אולם גם אם נשווה את מעמד הטרף למעמד הדוחן, בני העדה האתיופית, שקיבלו עליהם כיום לפסוק לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח, צריכים לברך עליו "שהכל נהיה בדבורי".

איור מס' 39: מימין: סורגום תרבותי (*Sorghum vulgare*), הכמונה דורה. משמאל: דוחן תרבותי (*Panicum miliaceum*)

23 ראה למשל: פליקס, הצומח; עמר, גידולים, עמ' 71, ואפשר שבעבר נכלל בשם דוחן גם זיפן איטלקי (*Setaria italica*).
 24 רבנו יונה לברכות (נדרפס כו ע"א) בשם גאון אחד; רא"ש ברכות פרק ו, כלל ח: "ידוחן מין זיין [=זין] ומיעד את הלב כמו אורז"; וגם בטור אורח חיים, סימן רח, מצינו דעת יחיד בשם גאון, שברכת האורז וגם הדוחן זכין "בשאר דברים שאנו רואים דיינין" מברך "בורא מיני מזונות"; ספר האשכול, א, עמ' 64; ראב"ה, א, סימן קב, עמ' 81.
 25 הלכות גדולות, עמ' 87.
 26 הרי"ף (נדרפס כו ע"א); הרמב"ם הלכות ברכות ג, תוספות לברכות לו ע"א, ד"ה תובתא: שלחן ערוך, אורח חיים, סימן רח, ס"ד, ת"ת.

לתבואת ארץ ישראל שהיא שני מיני חטים ושלושה מיני שעורים, כמו שכאור ז"ל בקבלה, ומסייע לקבלתם הכתוב "ארץ חטה ושעורה".

מתשובה זו עולה שהטף, כמו הדוחן והדורה, שאף על פי שהם נחשבים למאכלים עיקריים באזורים מסוימים בחימן, הרי שהקביעה שברכתו "שהכל נהיה בדברו", נעשית על פי המקובל ברוב הארצות שנמצאים בהן רוב ישראל. וכך למעשה פסקו רבני חימן כדורות האחרונים.³²

מסורת הלכתית קדומה

עד עתה הסתמכנו על ראיות נסיבתיות מוצקות השוללות את האפשרות שהטף נכלל בחמשת מיני דגן ושהוא מוגדר כמין קטנית. אולם דומה שקביעת ברכתו של לחם האֶנְג'יָה עשויה להיות מוכרעת על פי השוואה למסורת הלכתית שהייתה נהוגה בחימן. הסמוכה לאתיופיה.

הטף, ובלשון הערבית-התימנית טֶהֶף, הוא גידול קדום בחקלאות המסורתית בחימן. הבלשן אבן סידה שחי המאה השתיים-עשרה מכיב מקורות ערביים מן המאה התשיעית לספירה המתארים את מין הדגן הזה, ואחד מהם, אבו חתם (מת בשנת 864), כותב: "אלטוה – 'חב' (גוג'יר) המצוי בחימן ומכשלים אותו".³³ כמו כן הוא נזכר בספר החקלאות שכתב הסולטאן התימני אלמאלכ אלעבאס בן עלי שחי במאה הארבע-עשרה לספירה.³⁴ והוא מצוי בין גידולי חימן כעת החדשה.³⁵ באזור מארב שברום חימן, אם כי לא ברור אם הוא צמח מקומי או שהועבר לשם מאתיופיה בימי הביניים.³⁶

באזור הצחיח של טֶהֶפֶן שברום-מוח חימן, גידול היהודים בין יתר התבואות את הטֶהֶף כדי לעשות ממנו קמח למאכל אדם, נוהג שהתקיים עד לעלייתם לארץ-ישראל במחצית המאה העשרים.³⁷ זקני מושב פֶּרְקָת, שמוצאם מתֶהֶפֶן, המכירים היטב את הטֶהֶף,

32 השוה: שו"ת פעולת צדיק, ג, סימן פ; רצאבי, עמ' רפד-רפה. ר"י קאפח סבור לפי זה שמעמוד המיוחד של האזור אינו קשור לדעתו של ריב"ן, אלא הוקנה משום שמילוינו בני אדם בהודו ובסין וארצות אחרות נזונים ממנו, וכן הבחינה הזו, אין גידול המשתנה לו בערכו התזונתי ובתפוצתו העולמית. ראו בהערותיו לרמב"ם, הלכות ברכות ג, ד (עמ' תקסט). וראה שמש, דורה, עמ' 110-97.

33 אבן סידה, י"א, עמ' 63-64.

34 סרג'נט, חימן, עמ' 57-58.

35 ואסעי, עמ' 284.

36 ורד, חימן, עמ' 362.

37 מעטוף, עמ' 5.

מעידים שבירכו על הלחם שאפו ממנו "שהכל נהיה בדברו" בדומה לדוחן ולדורה. וזו מהם שהתוודעו אליו מחדש אחר עליית האתיופים לארץ, והם קונים את גוג'יריו כחננוי התבלינים של יוצאי אתיופיה.³⁸

הידיון במאמר זה נסב רק בשאלת ברכת לחם העשוי על טהרת הטף, ואנו סבורים שיש לכלול בקטיגוריה זו גם את צמח הֶגוֹסָה, שיוצאי אתיופיה עושים מגוג'יריו העגולני אֶנְג'יָה, ובמיוחד משקה משכר בשם טֶלָה (מעין בירה). הדגושה הוא צמח ממשפחת הדגניים הנקרא בעברית דֶגָה קורקנה ובלועזית אלבסינה קורקנה (*Eleusine coracana*) ואם הלחם העשוי מטף או דגושה מכיל גם חיטה או שעורה, קובעים את הברכה לפי המרכיב העיקרי. דומה שגם במקרה של האנגורה העשויה מחמשת מיני דגן יש לברך "בורא מיני מזונות" ולא "המוציא לחם מן הארץ", שהרי היא עשויה מכלילה דקה ואינה מבושלת ונאפית בתנור כמו לחם.³⁹ נוסף על דיני ברכות, יש לשאלת הגדרת לחם האנגורה משמעות רבה בהלכות רכות, כגון שאינו חייב בהפרשת חלה ואינו חמץ בפסח.

סיכום ומסקנות

שיטת מחקרנו הייתה בדרך צמצום האפשרויות והכרעה על פי מסורת הלכתית קדומה: תחילה הוכחנו שאין הטף יכול להימנות על חמשת מיני דגן, ולכן אין לברך עליו "המוציא לחם מן הארץ", אף על פי שבאזורים מסוימים באתיופיה הוא נחשב למאכל עיקרי. לאחר מכן, דננו בהיבט של מין גידול בעל מעמד מועדף, וקיימות אפשרויות אחדות להגדרת מין דגן חשוב מבחינה תזונתית או מבחינת חשיבותו הכלכלית יחסית בעולם. ויש שיטות פסיקה אחדות כיצד יש לברך על המינים האלה: "בורא מיני מזונות", "בורא פרי האדמה", "שהכל נהיה בדברו".

לבד משיטת רבנו יונה, המייצג דעת מיעוט, שכל דבר מזין (הדומה לדגן) מברכים עליו "בורא מיני מזונות",⁴⁰ לפי שאר השיטות, קשה להעמיד את הטף בדרגת חשיבות דומה לזו

38 ראינו עם ר' צדוק מופעי, מושב ברקת, ביום כ"ז בתשרי תשס"ח.

39 וכן קבע ר"י קאפח בקשר ללחוח התימני, שהוא פטור מן החלה, מפני שעיסתו דלילה מאוד וברכתו בורא מיני מזונות, ואפילו קבע שערותו עליהן. ראה הרמב"ם, הלכות ברכות ג, יג, הערה כא (עמ' תקכו). וכן בשם כל חכמי חימן, ראה אשואל, עמ' קמ-קמב. בן-דוד, עמ' 37, אומר שבצפון חימן נהגו לברך עליו "שהכל נהיה בדברו". ובשם הרב יוסף הנהג, הרב הראשי ליהודי אתיופיה, מובא שבריי שלא להיכנס לספק, עדיף לברך לכתחילה על פרוסת לחם "המוציא לחם מן הארץ", ולפטור את האנג'יָה. ראה ידידיה ורדי, עמ' 92-94.

40 בפירושו לרי"ף כו ע"א, (בנדפס) ד"ה וגאון אחד אמר, וכן מובא בשו"ת, אורח חיים, סימן רח, וכן נטו לפסוק הרוב יוסף הנהג ויהיה כהרב מיישיבת אור-עציון.

של אורז אלא למעמד הרוחן, ובמיוחד למעמד הסורגוס (דורה). לפי שיטת אחרת, אפשר שברכתו "בורא פרי האדמה", מפני שזו "דרך אכילתו".⁴¹ אולם דומה שלפי רוב הדעות, ברכת הרוחן הוורדה היא "שהכל נהיה בדברך", והם מינים המוגדרים קטנית מבחינה הלכתית (כלי קשר לגזרת הקטניות),⁴² כפי שנקטו הר"ף והרמב"ם ושולחן ערוך. כאן אנו הולכים בעקבות הכלל שהתורה רבנו אברהם בן הרמב"ם, שהכרזה נקבעת על פי המקובל בכלל ישראל. בסופו של דבר, ניתן להסתמך על התקיים שבמסורת ההלכתית של יהודי תימן, שבארצם כמו בארץ ישראל, נהגו בחבלים מסוימים לאכול לחם עשוי מטף ועל פי המקובל אצלם, שברכתו היא "שהכל נהיה בדברך".

נספח: הקינואה

כשנים האחרונות התפשט בעולם המערבי השימוש בגרגירי צמח הקינואה (*Chenopodium quinoa*) למאכל, ועד מהרה הוא תפס מקום נכבד גם בסל המזון הישראלי. הקינואה היא צמח ממשפחת הירבוניים (*Amaranthaceae*),⁴³ שאין לו כל קשר למשפחת הדגניים. זהו צמח חד-שנתי גבוה הנושא תפרחות דמויות מכבד. הצמח עמיד מאוד ומסוגל לנבט ולהפיק יבולים במגוון תנאי אקלים. מוצאו של הצמח באזור הרי האנדים שבדרום אמריקה, שבהם שימש כמקור מזון ומקורש וחשוב לילידי המקום. בקרב בני האינקה הוא מכונה "אם הדגן". בשווקים נמכרים בעיקר זרעי הקינואה, אך גם העלים שלו נאכלים.

איור מס' 40: קינואה (*Chenopodium quinoa*)

לזרעי הקינואה ערכים חזוניתיים גבוהים במיוחד.

41 ניתן להסביר את הכלל "דרך אכילתו" בכמה אופנים, וכאן הבאנו את דרך הבנתו של הרב אביגור נבנצל (כפי שקיבל מהרב שלמה זלמן אויערבך), שפניתי אליו לקבל את חוות דעתי.

42 ואלה דבריו במכתבו מיום ג' בניסן תשס"ד: "דעת אדמו"ר הגרשני"א הייתה שעל שוקולדה יש לברך בורא פרי העץ, הואיל וזו דרך אכילתו של פרי הקקאו. ואף שלא הורה בן למעשה, מאחר שנהגו העולם לברך עליו שהכל, מ"מ הורה לי שאם אכלתי פרי עץ, ודעוני עתה לאבדל שוקולדה, לברך תחלה שהכל על משוה אחר. לכן סבורני שאם זו דרך אכילתו של הטף, יש לברך עליו כפ"א [...]."

43 ראה תא-שמי, קטניות, עמ' שמו-שנה; עמ"ח, עמ' 17-20; שמש, קטניות.

44 נקרא בעברית גם בשם כף אורז הקינואה. בעבר שייכו אותו למשפחת הסלקיים.

הזרע עשיר בכמה מרכיבים חשובים: חלבונים, זרחן, כרזן, מגנזיום וסידים חזוניתיים. הוא בעל ערכים גמורים של פחמימות, ובשל כך הוא משמש כמזון דיאטתי מועדף. הוא אינו מכיל חלבון גלוטן, ולכן מתאים גם לחולי צִנְתָּה (צליאק). זרעיו מותקנים לאכילה בכישול, ולעתים בטחינה לקמח.

ברכתה של הקינואה כשהיא מונבטת או שלוקה היא "בורא פרי האדמה". אך דין הקמח שלה המשמש לעשיית פת הוא אחר. על פי כל הקריטריונים המגדירים את חמשת מיני דגן (ראה לעיל בדיון על הטף), הצמח הזה אינו נכלל בקבוצה זו. הצמח לא היה ידוע בחקופת חז"ל ולא גדל בעולם הישן, ולפיכך גם אינו מופיע באף אחת ממסורות הזיהוי שהוצעו למינים האלה. גם מבחינת תכונותיו המורפולוגיות, הוא אינו דומה להם, מפני שגרגירי עגולים ולא מאורכים ומחויצים כמוני הדגן המוגדרים בהלכה, ומאחר שאין בו גלוטן, גרגיריו אינם עוברים תהליך חימוץ על פי ההגדרה הכימית המודרנית.

לאור זאת, גרגירי הקינואה מוגדרים מבחינה הלכתית כקטניות בלי קשר לגזרת הקטניות.⁴⁴ ולבד משיטת רבנו יונה, המייצג דעת מיעוט, שכל דבר מזין (הדומה לדגן) ברכתו "בורא מיני מזונות",⁴⁵ לפי רוב הדעות ברכתו "שהכל נהיה בדברך".⁴⁶ מסקנה התקפה אף על פי שהוא בעל ערך חזונית גבוה ומהווה באזורים מסוימים, כמו בדרום אמריקה, מרכיב מזון חשוב (אך לא יחיד), מפני שעדיין הקינואה אינה משתווה בחשיבותה החזונית לאורז, שקיבל מעמד הלכתי מיוחד.

44 להרחבה בעניין זה, ראה: אפשטיין, קינואה; אפשטיין, חבל, ה' סימן ג'; שמש, קינואה, עמ' 111-110; כהן, צליאק, עמ' 25-27. נראה שבעיות שבניון חוששים לקטניות בפסח, יש לאסור גם את אכילת הקינואה. אולם לדעת הרב פנשטיין (איגרות משה, אורח חיים, ג' סימן סט), אין איסור זה חל על גידולים שלא נרדעו בעת שנהגה הגזרה, דוגמת גידולי העולם החדש, כגון אגוזי אדמה המכונים בטעות "בוטנים", ולענייננו הקינואה.

45 בפירושו לר"ף כו ע"א, ד"ה ונאון אחד אמר. וכן מובא בטור אורח חיים, סימן רח.

46 הר"ף כו ע"א; הרמב"ם הלכות ברכות ג'; תוספות לברכות לו ע"א, ד"ה הובחא; שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רח, ס"ק ת.